

UOT 821.09.

Dürdanə SƏMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası

durdana_1965@mail.ru

ELMİ-FANTASTİK ƏDƏBİYYATDA POSTAPOKALİPSİS MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: *ədəbiyyat, fantastika, motiv, postapokalipsis, ədəbi cərəyan*

Key words: *literature, fantasy, motive, post-apocalyptic, literary trend*

Ключевые слова: *литература, фантастика, мотив, постапокалипсис, литературное течение*

Giriş. Bildiyimiz kimi, fantastikaya verilən ən düzgün tərif Arkadi və Boris Struqatski qardaşlarına məxsusdur və belə səslənir: “Fantastika dünyanın elə bir təsviridir ki, oraya sehrli (qeyri-adi, mümkün olmayan) elementlər daxil edilir. Sehrli elementlərə nümunə olaraq müasir dövrdə mövcud olmayan texnika da, magiya da, tarixin mümkün ola biləcək (amma gerçəkləşməmiş) çevrilişləri və bir çox şeyi göstərmək olar. Qeyri-adi və az mümkün ola biləcək hadisələrə “realist” macəra ədəbiyyatında da rast gəlmək mümkündür, amma orada onlara mümkün ola biləcək hadisələr kimi yanaşırlar” [1]. Bu görkəmli rus fantastların fikrincə, fantastik ədəbiyyatdan danışarkən əsl ədəbiyyat anlayışını mütləq vurğulamaq lazımdır. Bu isə Bredberi, Abe, Pristli səviyyəsidir, planetlərarası tarzanların müharibəsindən və ya kainat imperatorlarından bəhs edən ədəbiyyat deyildir.

Fantastik ədəbiyyatın janrdaxili təsnifatı. Ədəbiyyatda fantastika janrının tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərdə müxtəlif təsnifatlara rast gəlinir. Bu təsnifatlar bəzən hətta yuxarıda adı çəkilmiş sehrli elementlərə əsaslanaraq da aparılır. Məsələn, Ukrayna fantast yazıçısı, tərcüməçisi və tənqidçisi Mixail Nazarenkonun təsnifatına nəzər salaq. Müəllif özü təsnifatının sehrin növlərinin fərqləndirilməsi üzərində qurulduğunu yazır və qeyd edir ki, bu halda fantastikaya da ədəbi üsul və metod kimi yanaşır:

- “I – sərhəd zona
- II – “təmiz” fantastika
- III – dini fantastika
- IV – mistika
- V – alternativ tarix
- VI – elmi fantastika
- VII – fentezi
- VIII – elmi fentezi” [2].

Bu təsnifatdakı **sərhəd zonaya** realizmlə fantastika arasındakı əsərlər, ədəbi mətnlər daxil edilir. Bəzən bu ədəbi mətnlərin üslubunu müəyyənləşdirmək

çətin olur, onların realizmə və ya fantastikaya aidliyi sual altında qalır. Absurd ədəbiyyatı və mifoloji realizm də bütünlüklə buraya aid edilir.

“Təmiz” fantastikaya haqqında söhbət açdığımız Struqatski qardaşlarının əsərlərini, H.Uelsin hekayələrini aid etmək olar. Təmiz fantastikada bəzən hadisələr iki zaman kəsimində eyni zamanda təsvir edilə bilər. Burada nə zaman, nə məkan məhdudiyyəti olur.

Dini fantastikada ilahi və demonik varlıqların iştirakı labüddür. Bu varlıqlar potensial oxucunun dini mənsubiyyəti nəzərə alınaraq əsərə salınır. Herbert Uelsin, Moris Meterlinkin, Vilyam Qoldinqin əsərləri bu qəbildəndir. Mixail Bulqakovun “Ustad və Marqarita” romanını da bu cəhətlərinə görə dini fantastikaya aid edirlər.

Bəzən isə belə varlıqlar mövcud olmayan dinə mənsub olur. Bu isə artıq fentezi janrını yaradır. Ədəbi-tənqidi ədəbiyyatlarda bəzən elmi fantastikanın dini məzmunlu əsərlərini dini fantastika ilə də qarışdırırlar.

Mistika və ya fantastikanın mistika növü dini fantastikaya və “təmiz” fantastikaya digər növlərə nisbətən yaxındır. Amma buradakı sehrin dinə aidiyyəti yoxdur və daha çox qeyri-adilik təsiri bağışlayır. Bu əsərlər ruhlara və ya qul-yabanılara həsr olunur. Qədim irqlər və mifologiyaya daxil edilməyən qüvvələr də bu bölümə aid edilir.

Fantastikanın maraqlı növlərindən biri **alternativ tarixin** təqdim edilməsidir. Burada süjet xətti, əsasən, belə qurulur – bəşəriyyət tarixinin ən kulminasiya nöqtələrində (bu məqamlara “bifurksiya nöqtələri” deyilir) tarix baş verdiyi kimi deyil, tamamilə başqa ssenari üzrə davam edir. Məsələn, İkinci Dünya savaşını faşistlərin məğlubiyyəti ilə deyil, qələbəsi ilə bitir və ya XX əsrdə illərlə davam edən “soyuq müharibə” nəhayət ki, ABŞ ilə SSRİ-nin nüvə müharibəsi ilə yekunlaşır.

Dünya ədəbiyyatında belə əsərlər kifayət qədərdir. Amerika fantast yazıçısı Filip Dik 1962-ci ildə “Yüksək qəsrdəki adam” romanını nəşr etdirir [4]. Bu əsər fantastikada yeni bir istiqamətin – haqqında bəhs etdiyimiz alternativ tarixin əsasını qoyur və dərhal çox ciddi marağa səbəb olur. Burada hadisələr ikinci dünya savaşından sonra Amerikada cərəyan edir. Amma bu savaş rusların deyil, almanların qələbəsi ilə başa çatır, Yaponiya ABŞ hərbi donanmasını məhv edir, hələ 1941-ci ildə SSRİ tam şəkildə zəbt olunur, slavyan xalqları məhv edilir və s. Əsər belə bir xaos şəraitində Amerikadakı hadisələri təsvir edir.

Eyni mövzuya XX əsrin sonunda rus yazıçısı Andrey Lazarçuk da müraciət edir və 1993-cü ildə “Yad səma” povesti nəşr olunur [5]. Bu əsər sonralar, daha doğrusu, 1997-ci ildə yenidən işlənərək “Silah tutmağı bacaranlar” adı ilə ikinci dəfə işıq üzünə görünür. Bu əsərdə də Filip Dikin “Yüksək qəsrdəki adam”ında olduğu kimi, bifurkasiya nöqtəsi 1941-ci ildir. Məhz 1941-ci ildə SSRİ tam şəkildə zəbt edilərək Reyxin protektoratına keçir. 1942-ci ildə Hitler aviapəzərdə ölür, onun yerinə German Gering keçir və 1991-ci ilədək hakimiyyətdə olur. 1991-ci ildə keçmiş SSRİ ərazisində üsyan baş verir. Bu üsyanı gürcülər qaldırır.

Əsərdə fantastik elementlərdən biri də keçmişə və gələcəyə səyahətin mümkünlüyüdür. Andrey Lazarçukun povestində qəhrəmanlar keçmişə səyahət edərək Amerikanın yerli əhalisi olan hinduların Yukatandakı dövlətinin dağılmasına mane olurlar. Əsərdəki hadisələr üç zamanda – 1961, 1991 və 2002-ci

illərdə baş verir. Maraqlıdır ki, alternativ tarixin təsvirinə müraciət edən yazıçılar, adətən, öz zamanlarını təsvir edirlər. Amma Lazarçuk həm keçmişə – 1961, həm öz zamanına – 1991, həm də gələcəyə – 2002 – müraciət edir.

Elmi fantastikada sehrli olan element elmi və ya kvazielmi izah tapır. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, gələcəyi təsvir edən hər bir əsər elmi-fantastikaya aid edilə bilər. Bu əsərlərdəki həqiqət heç də hər zaman elmi həqiqət ola bilməz. Fantastikanın bu növünə Mixail Bulqakovun “İt ürəyi” əsərini aid etmək olar.

Fentezi əsərlərdə bizim dünya ilə heç bir əlaqəsi olmayan sehlrlərlə dolu olan bir dünya təsvir edilir. Bu dünya bizim dünyaya paralel olaraq mövcud ola bilər.

Nəhayət, **elmi fentezidə** yazıçı tərəfindən uydurulmuş sehlrlərə yalançı elmi izah verilir.

Postapokalipsis anlayışının mənşəyi. Postapokalipsis anlayışına bir neçə aspektdən nəzər yetirmək mümkündür. Bu aspektləri bir neçə başlıq altında ümumiləşdirmək olar. Birinci aspekt *esxatoloji* aspektdir ki, bildiyimiz kimi, esxatologiya – son deməkdir. Burada tək dünyanın sonu deyil, ümumiyyətlə sondan söhbət gedir.

Digər bir aspekt *dini* aspektdir ki, postapokalipsis motivi bununla sıx bağlıdır. Bu aspekt Allahdan qorxu ilə onu inkara qədər uzanıb gedir. Bədii əsərlərdə bu motiv, adətən, özünü bu şəkildə göstərir: dünyada baş verən bütün katasstrofik hadisələr Allahın insanlara göndərdiyi cəza kimi qəbul edilir. Amma zamanla insanların qarşılaşdığı pislik və bədlik Allahın varlığına şübhə yaradır və inkara gətirib çıxarır.

“Postapokalipsis” termini ilk dəfə 1978-ci ildə Amerika tənqidçisi Alan Frank tərəfindən işlənmişdir. Amma bir cəhətə mütləq diqqət yetirmək lazımdır ki, apokalipsis və postapokalipsis barədə müstəqil janr kimi deyil, eyni bir janrın altbaşlıqları kimi danışmaq olar. Çünki istər apokalipsis, istərsə də postapokalipsis motivinin ortaqları kifayət qədərdir.

Postapokalipsis motivinin inkişafı. Fantastika ədəbiyyatında baş vermiş dünyanın sonundan sonra gələn hadisələrin təsviri postapokalipsis süjetini yaradır. Belə ədəbi əsərlərdə hadisələr müəyyən tarixi nöqtədən sonra inkişaf etməyə başlayır. Bu nöqtə qiyamət günü sayılır. Əsərin qəhrəmanları qiyamətdən sonra yaşamaq uğrunda mübarizə aparırlar və belə əsərlər də məhz bu mübarizəyə həsr olunur. Adətən, postapokaliptik əsərlərdə qəhrəmanlar insanlara qiyamətdən sonra yaşamağa yardım edəcək müqəddəs nəsnənin axtarışına çıxırlar. Hətta dünya ədəbiyyatında müqəddəs qədəh (müqəddəs qraal) obrazı da yaradılmışdır ki, buna uyğun “grail narrative” də formalaşmışdır. Əslində, bu motivin kökləri çox qədimdir, Kral Artur haqqında əfsanələrə, Persifal və b. barədə rəvayətlərə bağlanır.

Postapokalipsis motivli əsərlərdə, adətən, dünyanın sonuna gətirib çıxaran hadisələr insanların günahı üzündən baş verir.

Postapokalipsis mövzulu əsərlərdə cəmiyyətin bir sıra aktual problemləri öz əksini tapır. Onları, əsasən, bu şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- elmi-texniki tərəqqi problemi və onun mənfə nətəcələri;
- global planda insanın məsuliyəti;
- mənəvi təmizlik problemi və onun qorunması;

- humanizm ideallarının dağılması;
- cəmiyyətdə baş verən krizislər və s.

Postapokalipsis süjetinin inkişafı üçün dönüş nöqtəsi bədii əsərlərdə baş verən apokalipsis hadisəsidir. Belə əsərlərdə apokalipsis bir neçə səbəbdən baş verə bilər:

- zombi-apokalipsis;
- ekoloji fəlakət;
- yadplanetlilərin hücumu;
- dini apokalipsis – qiyamət günü;
- dünyanın viran qalması;
- dünyanın fantastik yenidən qurulması və s.

-

Postapokalipsis süjetinin tarixi. Dünya ədəbiyyatında bu mövzu hələ XIX əsrdən işlənməyə başlamışdır. Bu mövzunu bədii ədəbiyyata gətirən isə ingilis qadın yazıçısı, “Frankenşteyn” əsəri ilə məşhurlaşan Meri Şellidir.

Meri Şelli 1826-cı ildə “Son insan” əsərini nəşr etdirir. Əsərdəki hadisələr taun xəstəliyinə düşər olmuş və məhv olmuş dünyada cərəyan edir. Əsər yazıldığı zaman birmənalı qarşılanmır, ancaq XX əsrin 60-cı illərindən sonra elmi-fantastik ədəbiyyata maraq yarananda öz həqiqi qiymətini alır. Tənqidçilər bu əsəri Meri Şellinin ən pis romanı hesab edirlər, yazıçının “xəstə təxəyyülünün” məhsulu adlandırırlar, əsərin ideyasının – dünyadakı son insan ideyasının gülünc olduğunu göstərirlər. XIX əsrin 20-ci illərindən sonra “Son insan” bir də 1965-ci ildə işıq üzünə görünür.

Postapokalipsis motivi ilə yazılmış ikinci əsər “Al taun”dur. 1912-ci ildə çap olunmuş bu əsərin müəllifi Cek Londondur. Əsərdəki hadisələr 2073-cü ildən – postapokaliptik gələcəkdən bəhs edir. Bəşəriyyətin böyük hissəsi virusdan məhv olur, qalanlar isə ibtidai icma dövrünə qayıdır.

Bu mövzu öz yüksək inkişaf mərhələsinə İkinci Dünya savaşından sonra daxil olur.

Kormak Makkarti və onun “Yol” əsəri. Postapokalipsis motivinə həsr olunmuş ən məşhur əsər Makkartinin “Yol” romanı hesab olunur. Çağdaş Amerika ədəbiyyatının nümayəndəsi Kormak Makkarti bu ədəbiyyatın ən sirli yazıçısı hesab olunur. Heç vaxt müsahibələr verməmiş, “Bütün suallara əsərlərimdə cavab tapa bilərsiniz” demişdir. On roman müəllifi olan Makkarti beşinci romanı – “Qanlı meridian və ya Qərbdə qırmızı qürub” əsərindən sonra dünyaya şöhrəti qazanır. Əsər həm tənqidçilər, həm də oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanır, hətta müəllifi Dante, Folkner, Po və digər klassiklərlə müqayisə etməyə başlayırlar.

“Yol” əsərində apokalipsisin səbəbi verilmir, birbaşa postapokaliptik dövr təsvir olunur. Əsərin əsas qəhrəmanları ata və oğuldur. Bu ikilik qəsdən düşünülmüş bir addımdır – onlar gəncliyi və qocalığı, keçmişi və gələcəyi, fikirlərin əksliyinə təmsil edirlər. Onlar, həmçinin ustad və şagird münasibətlərini də ehtiva edirlər. Əsərdə yolda onlara rast gələn quldur və hannibal-adamyeyən obrazları da vardır. Ümumiyyətlə isə, Makkarti bu əsərdə tam şəkildə “kişi dünyası” təsvir edir. Burada kişi dünyası qəddarlığı, amansızlığı, məntiqiliyi ilə fərqlənir. Bu dünyadakı qadınlar da “kişiləşib”. Onlar övladlarına qarşı amansızdırlar, hətta dünyaya gətirdikləri uşaqlarını yeyirlər.

Nəticə. Beləliklə, postapokaliptika yalnız bədii ədəbiyyatda deyil, mədəniyyətin digər sahələrində, xüsusilə kinematoqrafiyada geniş yayılmış bir janrdır. Bu motivin yaranma səbəbi yazıçıların apokalipsisdən sonra baş vermiş faciəni qavramaq, anlamaq və ondan ibrət götürmək kimi amillərə bağlıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Стругацкие А.и Б. Предисловие // Шекли Р. Фантастические рассказы // Иностранная литература, 1965, № 5.
2. Назаренко М. Опыт классификации фантастических жанров // <http://nevmenandr.net/nazarenko/sf.php>
3. Первушин А. Утопия Третий Рейх. Если бы Гитлер победил // «Мир фантастики», № 41.
4. Капица Ф. и др. Русская проза рубежа XX-XXI веков. Москва, “Наука”, 2011, 520 стр.

Durdana Samedova

Post-apocalyptic motives in the science-fiction literature

S u m m a r y

The article deals with a fantasy genre, the one of the main genres of the world literature. The author tries to explain this literary phenomenon by generalizing the definitions given in critical literature to the fantasy genre. The author also pays attention to the genre classification of a fantasy, and divides them into nine parts. In the article, post-apocalyptic motives which recently take the leading positions in fantastic literature are also mentioned. The history and a condition of post-apocalyptic motive were investigated, works by science fiction writers were analyzed.

Дурдана Самедова

Мотивы постапокалипсиса в научно-фантастической литературе

Р е з ю м е

В статье рассматривается один из основных жанров мировой литературы – жанр фантастики. Обобщая определения, данные до настоящего времени в критической литературе этому жанру – фантастике, автор попытался объяснить этот литературный феномен. Автор также обратил внимание на внутрижанровую классификацию фантастики, и разделил их на девять частей. В статье также рассматриваются постапокалипсисные мотивы, которые занимают ведущие позиции в фантастической литературе современности. Были исследованы история и условия возникновения постапокалипсисного мотива, проанализированы произведения писателей-фантастов на эту тематику.